

МОРАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЧОВЕКА У САВРЕМЕНОЈ ПРАВНОЈ ДРЖАВИ

Мане Наранчић
Војска Србије, Копнена војска

Људска права представљају израз људских потреба, а односе се како на појединце, тако и на различите групе или заједнице људи, ради остваривања и уживања што веће слободе у друштву. Објективна права обезбеђују низ људских права и слобода и произилазе из онтолошке суштине сваког човека – слободног бића, које своју слободу може да ограничи својом слободном вољом. Једино је друштво у могућности да ову слободну вољу ограничи само „општом вољом друштва“¹ при чему је потребно обезбедити слободу свих појединаца једнаких у правима и обавезама. Позитивно право се у свим државама одређује уставом и законима, при чему се сви људи у држави обавезују да их поштују. Под утицајем јачања међународне свести списак права у будућности биће свакако увећан, имајући у виду да се данас штите политичка, економска и социјална права, као и права заштите животне средине. Готово по правилу односи између људи у једној заједници начелно нису исти; не уживају сви иста права. Светски поредак је функционално повезан и одређен кроз идеју о праву и правди. Људска права убрајају се у основне вредности савремене цивилизације и постају предмет опште бриге и међународне одговорности. Њихова заштита има универзални карактер; она се не могу заштитити искључиво границама суверених права држава.

Кључне речи: *морал, моралне норме, људска права, дискриминација, демократија, једнакост, морална вредност, правда, слобода, истина*

Увод

„Морална свест је свест о ономе што човек треба да чини да би био човек. Ово 'треба да' има два често супротстављена садржаја: један који проистиче из прихватања постојећег система друштвених норми и други који је усмерен на властито трагање за условима и садржајима живота“.² Из ове корелације проистиче један узајамни однос који називамо поштовање другог. Кант истиче да човек

¹ Радомир Д Лукић, *Систем филозофије права*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1995, 495.

² Ибид, 189.

није само средство другог човека, већ и циљ. Он проналази бит морала у свести о дужности, а сама дужност је облик поштовања моралног закона. У самој основи моралне свести је свест о властитим дужностима као услову делања. У моралу, као друштвено важећем систему дужности и врлина, постоји стални сукоб који се одвија на релацијама између друштвене присиле и личне савести. На основу испитивања моралних свести кроз проучавање етичких теорија може се доћи до закључка о основном смислу моралности преко норми највишег добра.

Етика највишег добра одређује бит морала као тежњу за срећом (еудајмонизам), као делање усмерено ка усаглашавању личних интереса са општим (утилитаризам), као свест о дужности (Кантова етика), као усавршавање личности (перфекционизам). Сва противуречја етике највишег добра решава деонтолошка етика. Она се зајимчива на становишту да је највиши принцип моралног живота „праведност“ и „промишљена рационалност“. Ова рационалност није заснована ни на рачуну интереса, ни на врлини или дужности, или тежњи за срећом, већ „на увиду у рационалне основе доброг живота“.³ У овој етици тачно се истиче да се праведност моралних норми може мерити не моралним већ рационалним мерилима. Код моралних норми човек, као морални субјект, поседује слободу избора. Морална свест регулише понашање свих група и појединаца према мерилима добра и зла, врлине и порока. Морално понашање је, у ствари, једно практично понашање које у садржи и субјективну и објективну компоненту. Вредности су у основи морала и представљају нешто пожељно или вредно за одређену друштвену групу, а што се током времена показало као такво. Савест као морална самооцена је, заправо, објективно огледало сваког субјекта.

Карактеристике моралног расуђивања и моралне вредности у рату

Моралне вредности представљају етичке принципе којима би требало да се воде сви појединци у друштву, јер их сматрају исправним и важним. Оне се најчешће односе на поштење, слободу, самоконтролу, поштовање према животу, праштање. Ове моралне вредности утичу на све поступке код људи, на приоритете, као и на односе према другим људима. Иако су оне веома важне, сви људи их не доживљавају подједнако и не цене исто. Сви људе не могу да размишљају на истоветан начин. Постоје размишљања која говоре у смислу: „Ради оно што мислиш да је добро, и послушај своје срце“. Да ли је то правилан начин размишљања? Сматрамо да не треба слепо веровати свом срцу цитирајући Библију где се каже: „Ко се узда у срце своје, безуман је, а ко поступа мудро, избавиће се.“⁴ Срца сваког појединца морају бити усмерена у правцу правих вредности, како би из тих вредности извукли „добро“ као највећу вредност и самим тим показали да „моралан човек о свему правилно суди, и у појединачном случају оно што се њему чини добро, то уистину и јесте добро.“⁵

³ Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1971, 423.

⁴ Библија, *Хебрејски део светог писма, Свето писмо – превод нови свет*, Пословице (28:26).

⁵ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 39.

Међу моралним вредностима најважнији су: љубав, идеал, врлина, добро, великодушност, поштење, морална одговорност, срећа, морални дуг, савест, слобода. Љубав је сигурно најважнија морална вредност. Свим људима је потребна љубав како би могли да буду испуњени животом и били потпуно срећни. Срећа и љубав су две категорије које се међусобно допуњују и условљене су једна наспрам друге. Права љубав је она иза које стоје принципи, а не ради се овде искључиво о физичкој привлачности. Таква љубав подстиче да се увек помогне човеку у невољи и да не размишљамо увек у правцу „коју корист имам од тога”. Љубав се не радује неправди, не памти зло, већ се радује истини. Љубав има свог подмуклог непријатеља, а то је материјализам. Постоји једно усађено веровање код људи да су материјална удобност и задовољство најважније ствари у животу. Управо то материјално богатство је разлог великог броја несрећа које се појављују у животима људи. Породица је један од најважнијих стубова за чврст ослонац сваког човека. Одговорност према деци и правилан однос у породици доприноси стабилној заједници која ће у свакој ситуацији пружити преко потребну подршку у најкритичнијем периоду живота сваког човека.

Идеал (грч. *eidōs*) јесте узор, циљ, сврха, смисао и представља човеков регулатив опстанка, живота, хтења и делања. Он представља максимално савршенство као највишег циља којем треба тежити, који се остварује владањем и делањем. Истински и стварни идеали су они који се непосредно остварују и потврђују у садашњости и којима је ношено свако конкретно делање човека. Појам идеала први пут се појављује у хришћанском моралу као резултат спознаје несагласности између достојанства човека и његових реалних услова живота. Одређен је односом између облика земаљског човека и лика Исуса Христа. У хришћанском моралу за квалитет идеала се поставља лик мученика или аскете. Идеал је виши образац морала личности. Ако организацију чине конкретни људи онда је потребно да се дефинише лични морални идеал човека. Овај идеал није ништа друго до стремљење ка срећи и задовољству животом. Аспекти личног идеала су: чулно-емоционални, схватање циља и смисла живота, мотиви делатности, као и односи према другим људима у окружењу. Садржина идеала је одређена организационо-социјалном средином. Формирање идеала представља процес претварања средине која човека окружује у његов унутрашњи свет. У основи идеала свакако су садржани позитивни примери, узорци, циљеви организације, као и индивидуални морални програм. Основне функције идеала су: одређивање циља моралне делатности човека, побуђивање човека на моралне поступке и одређивање моралног облика човека.⁶ Организацију и управљање обележава смена идеала. Човек током времена мења свој садржај променом услова рада и посредством организације, тј. дешава се корекција идеала. Ова корекција значи укључивање у идеал нових моралних оријентација. Представе о квалитетима се мењају у зависности од објективних услова и субјективних претпоставки људи. До смене идеала долази у условима појачаних противуречности, конфликта између организације и личности, организације и групе, као и групе и личности. Она је праћена моралним конфликтом запослених, како по вертикалној, тако и по хоризонталној хијерархији. Ови конфликти, као вид противуречности, јесу резултат неподударња организационих и индивидуалних циљева, моралних оцена и садржаја мотива. Елементи конфликта у организацији су: морални карактер личности, могућности избора понашања, као и могућности избора средстава и путева решења.

⁶ Ибид, 32.

Врлине (грч. *arete* – изврсност) обухватају и значење као што су снага, храброст, одважност. Можемо их класификовати на: кардиналне (врлине Античке Грчке) – умереност, храброст, мудрост, праведност; теолошке (хришћанске врлине) – вера, нада, љубав; интелектуалне – мудрост, наука, уметност и моралне – праведност, умереност. Платон дели врлине на: мудрост, храброст, умереност и праведност, а Аристотел на интелектуалне (теоријски живот) и етичке (практичан живот). Аристотел је тврдио да је за постизање етичких врлина потребно неговати навике које ће омогућити правилан избор између крајности у понашању, јер „врлина је одабирачка наклоност воље која се држи средине у односу на нас, разумом одређене, и то одређене тако како би то урадио разуман човек. У ствари то је средина између два рђава смера: претеривања и заостајања за мером”.⁷ Ми сматрамо да су врлине разумом одређене и да се временом могу надограђивати и стварати у току развоја личности човека. Да би врлина опстала у дужем периоду потребно је да има свој смисао и намену, при чему сама „врлина је оно што нешто мора садржати да би добро функционисало и на задовољавајући начин испунило сврху која му је намењена.”⁸ Викторија Кампс у свом делу „Јавне врлине” врлине назива јавним, а не приватним и за то има два битна разлога. Прво морал је јаван а не приватан, при чему представља подручје делања и одлука које има за последице по заједницу или које су од заједничког интереса. Делање можемо назвати колективном срећом, што није исто што и појединачна срећа. Друго, друштва поседују лицемерни морализам, са јасном тенденцијом да се заборави на јавни морал у корист приватног.

Добро (грч. *agathon*) представља врховни смисао живота у етичком одређењу, док је у пословној етици врховни смисао вредновање људског делања. Добро се дели на: инструментално (своју вредност добијају тако што чине могућим друга добра) и вредносно (оне ствари које су добре саме по себи).⁹ Филозофи су различито тумачили највише добро. За Платона је врховно добро трансцендентални принцип који делује на свет, Аристотел сматра да је то срећа (еудаимонија), Епикур да је то задовољство, Томас Мор изједначава *summum bonum* са највећом количином задовољства, Перс сматра да логика, естетика и етика заједно производе највише добро, Р. Б. Пери схвата највише добро као најобухватнији скуп вредности, а К. И. Луис подразумева добар живот који нам открива морално когнитивно и естетско вредносно искуство. „Срећа као крајњи циљ свих људских делатности је нешто савршено и потпуно довољно само по себи.”¹⁰

Појам вредности и невредности у рату

За разумевање феномена вредности од највећег значаја су истраживања услова и могућности саморазумевања човека. Теорија вредности конституише се као посебна дисциплина – аксиологија. Име аксиологија потиче од грчке речи (*aksios*) – вредан

⁷ Ибид, 40.

⁸ Кампс, V., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 33.

⁹ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 37.

¹⁰ Ибид, 14.

и *logos* – наука, при чему се може рећи да: „аксиологија је теорија која испитује опште карактеристике свих облика вредности: економских, обичајних, моралних, правних, политичких, религиозних, њихове узајамне односе, услове настанка, форме и садржаје стварања вредности, као и процену самих вредности.”¹¹ Вредности се могу тумачити као одређене чињенице друштвеног живота, при чему се могу испитивати саме чињенице, начин функционисања, али све то није довољно док се не разуме оно што вредностима даје један посебан смисао – самог човека. „Вредност је оно што треба да буде, то је један захтев уперен ка ономе што јест у правцу да оно што треба да постане јест, да се захтев оствари, не губећи никако своју суштину требања”.¹² Она постоји независно од стварности и има свој начин требања и служи као захтев за остварење, без обзира на то да ли је остварљива или не. Она се налази и субјективно и психички у самој суштини идеала човека без обзира на то да ли је објективна и остварљива. „Вредност је мерило које ствара одређене оријентације у људском понашању и делању”¹³ У овом случају оне су објективно дате, јер произилазе из онтолошке суштине света. Само разумевање метафизике даје основа за разумевање бити вредности. Метафизика ту бит тумачи као од човека независан темељ и извор постојеће. Објективно постојање вредности као чињенице најбоље се разуме ако се схвате услови и садржаји људске праксе у којој вредности настају или „живот вредности има своје изворе и темеље у људском биствовању као практичној делатности”.¹⁴

Аристотел, као један од првих критичара метафизике, битне могућности постојећег изводи из битних одредаба човека и тиме разграђује темеље метафизике. Он раздваја теоријско мишљење и практичну делатност. Теоријско мишљење тумачи као спознају божанске основе света, али у том случају остаје у оквирима метафизике. Људску делатност дели на *praxis*, умеће и стварање (*poiesis*). *Praxis* је она слободна делатност која своју сврху налази у самом чину делања, а не у предмету делања, што је карактеристика умећа. Пракса је усмерена на реализацију срећног живота. У основу практичног делања је људска слобода, односно чин избора у којем је човек одговоран пред самим собом. Највећа сврха људске заједнице јесте да грађани могу да реализују своју слободу. Задатак практичне филозофије је трагање за принципима делања и организације људске заједнице у којима се тражи примереност свега, бити човека. Метода практичне филозофије је, по Аристотелу, хипотетичка (*Hypothesis* – надовезивање). То значи да се практична мудрост стиче надовезивањем теоријског мишљења о практичном животу на здрав начин који се формира у пракси свакодневног живота. Поред практичног ума постоји и теоријски ум чија је сврха „не добар живот” већ истина о бићу. Теоријски ум је сазнање о ономе што јесте и што не може другачије бити, а практични ум даје сазнање од онога што може другачије бити и што треба да буде. Основне претпоставке за разумевање вредности налазимо код Канта, који све постојеће разумева из перспективе саморазумевања човека, и који смисао стварности изводи из разумевања самоделатности свести, при чему „вриједности су релациони феномени који се постављају у односу стварног субјекта и стварног објек-

¹¹ Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986, 23.

¹² Лукић. Р. Систем филозофије права, БИГЗ, 1995, 224.

¹³ Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986, 47.

¹⁴ Ибид, 25.

та, а не посебне суштине које стоје „с оне стране субјекта и објекта”.¹⁵ Према Норберту Бобиу постоје три начина да се утемеље вредности:¹⁶ прво – да се изведе из људске природе друго – позивање на очигледност и треће – ослањање на сагласност. У првом случају потребно је достићи истинитост која је очигледна сама по себи, као и сама чињеница да су сви људи у одређеном периоду слагали и нису доводили у питање наведену истинитост. Ово тумачење нуди највећу гаранцију универзалног важења вредности, уколико заиста постоји људска природа као константна и непромењива чињеница, као и то да нам је допуштено да је сазнамо у њеној суштини.

Ако се сагледава историја јуснатурализма људска природа је одувек тумачена на различите начине, а само позивање на природу служило је оправдању, чак и међусобно супротстављених система вредности. Које људско право је према својој природи основно: право јачег, како је сматрао Спиноза, или право на слободу, како је сматрао Кант? Ми сматрамо да је право на слободу основно људско право, из кога се изводе сва остала права, која човек у свом људском развоју остварује. У другом случају овде се до доказа веома тешко долази и одбацује се свако могуће образложење које није засновано на рационалном доказу. Свака вредност је подвргнута историјској провери, само што у једном периоду може да буде очигледна, а у другом периоду то није (Декларација из 1789. године којом се дефинише да је имовина „света и неповредива”). У трећем случају вредности се ослањају на сагласност, при чему је вредност утемељенија уколико се више њих слаже с њом. Овде се доказ објективности мора увек изнова проверити, јер истина није апсолутна и мора се чињенично доказати.

Истина и човек увек стоје један наспрам другог, али сматрамо да човек као људско биће може да постоји само у свету вредности (материјални, духовни и идеални). Он се увек у свом делању оријентише према вредностима као и у свом владању, примењујући морални суд и приступајући моралном избору. Све вредности човек обједињава у свој вредносни систем који му служи у процесу владања и делања. Узимајући резултате теоријско-емпиријских истраживања, појам вредности је супротстављен појму моралне чињенице и узајамно је зависан од њих. Код чињенице оне се једноставно препознају, док се између вредности бира. За вредност у организацији сваки члан мора да се изјасни шта је за њега важније и чему даје предност. Платон је разликовао следеће вредности: инструменталне (вредност средстава), посредујуће (поседују обе карактеристике) и интринсичне (вредност циљева). Теорије вредности могу се поделити на: вредност која се повезује са интересом, као и објективне вредности које се сазнају интуицијом. Вредности могу бити: когнитивне или некогнитивне, апсолутне или релативне, објективне или субјективне, природне или неприродне, есенцијалне или егзистенцијалне, као и вредности које је могуће или немогуће оправдати. Вредности се разликују по садржају (корист, добро, моћ, власт), као и по знаку (позитивне и негативне, одговарајуће и неодогавајуће потребама и интересима човека). Постоји подела вредности између практичних и духовних – виших и нижих вредности, при чему практичне вредности човек остварује у организацији, а духовне искључиво владањем.

¹⁵ Павичевић. В., *Однос вредности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура Београд, 1958, 132.

¹⁶ Бобио. Н., *Доба права, дванаест есеја о људским правима*, Службени гласник, 2008, 30.

Највиша вредност (највиша благодат) јесте она којој сви људи теже или би требало да теже. Теоретичари из теорије етике сматрају да не постоји таква вредност, већ су многи други склони да одреде неку другу вредност за ову највишу функцију, а то су: срећа, задовољство, прилагодљивост, духовна љубав, самоусавршавање, мудрост, одрицање, оданост, ред и прогрес, самоостварење, поштовање живота и солидарност. Примера ради, Аристотел је сматрао да је срећа, еудаемонија, највећа вредност којој сви људи теже. За остварење среће неопходно је развијање рационалних потенцијала. Од свих наведених срећа, по многим, заузима улогу највише вредности. По Аристотелу виша благодат за човека је разумна делатност душе, као и да све остале вредности треба да се подудару са таквом вишом благодати. У данашњем времену вредности су променљива категорија. Уколико је нека вредност пре педесет година била општеприхваћена, данас не мора бити важећа и прихваћена. Једна од таквих свакако је „Универзална декларација о људским правима“ коју је 10. децембра 1948. године усвојило 48 држава. Овај документ представља нов догађај у историји, пошто је по први пут један систем вредности и основних начела хуманог понашања слободно и изричито прихваћен од већине људи на свету. Са овом декларацијом је систем вредности постао универзалан, не начелно већ чињенично, будући да је експлицитно исказано слагање с његовом вредношћу и способношћу да управља будућом заједницом свих људи. Идеју јуснатурализма је до темеља разрадио њен творац Џон Лок који је сматрао да човек по природи ствари има права која му нико, па ни држава, не може одузети, а која ни он сам не може отуђити.

Право човеково стање није грађанска држава, већ оно природно стање у којем су људи једнаки и слободни, а сама грађанска држава је, заправо, вештачка творевина чији је једини циљ да омогући што распрострањеније спровођење природне слободе и једнакости. Наиме: „Универзална декларација о људским правима“ истиче у први план да се „сва људска бића рађају слободна и једнака у достојанству и правима“, као и да „заједнички стандард треба да достигну сви народи и све нације.“ Треба се подсетити и Русоових (Jean-Jacques Rousseau) речи у „Друштвеном уговору или о принципима политичког права“, где се наводи: „човек је рођен слободан, а свуда је у оковима.“ Декларација чува његов одјек, јер људи се чињенично не рађају ни слободни ни једнаки. Слободни су и једнаки у погледу рођења, док је за све остале идеале потребно тежити остварењу и то не оно што јесте, већ оно што треба да буде. Када су људска права сматрана само природним правима, једини начин заштите од њиховог кршења од стране државе представљало је исто тако природно право или право на отпор. Ово право касније се преобразило у позитивно право покретања судског поступка самих државних органа. Сам израз „права човека“ свакако је пренаглашен и може да доведе до заблуде, јер наводи на помисао да је реч о постојању права која припадају апстрактном човеку, који је, као такав, склоњен од тока историје, и суштински долазимо до непогрешиве спознаје његових права и дужности. У данашњем времену људска права нису производ природе већ људске цивилизације, будући да су права кроз историју променљива и подложна проширењу и новом обликовању. Ако се вратимо на прве јуснатуралисте схватићемо колико је проширен списак права. Хобс је познавао само једно право – право на живот.

Развој права човека прошао је кроз три фазе: право на слободу, тј. сва она права која теже ограничавању моћи државе у сфери слободе како би се сачували појединци и групе, политичка права. Овде је слобода конципирана не као неко спречавање (негативно) већ и позитивно, као врста аутомије, што је имало за последицу све веће учествовање појединаца или групе у уживању слободе. И социјална права су израз сазревања нових потреба или вредности као што су благостање и једнакост уз помоћ или посредством државе. Поред вредности у стварном свету појављује се и његова супротност – невредност. Са једне стране имамо добро, а са друге његову супротност – зло, уз правду иде неправда, уз лепоту ружноћа и др. Заправо, ова супротност је одраз одређене онтолошке супротности која се јавља у објективном свету. Невредности су исте природе као и вредности, поседују идеалну структуру и у извесном смислу имају захтев да се оствареју – неостварење вредности. Зло као укупан израз свих невредности спада у најтежи проблем, како саме филозофије, тако и науке уопште. Зло је неразрешиви проблем са гледишта религије која сматра Бога врховним божанством које носи добро и, са друге стране, Ђавола као носиоцем зла, при чему у сукобу између њих побеђује увек добро. Поставља се логично питање: ако је Бог свемоћан и носилац доброг, зашто допушта да се појављује овакво зло? Сматра се да људи нису савршена бића, да имају одређене недостатке које у одређеном тренутку могу да испоље ради задовољења неких ниских побуда. Не постоји потпун одговор на ово питање, али се може закључити да или Бог није савршен или да није свемоћан. Ако није свемоћан, онда преузима обавезу да води увек велику битку са злим духовима који на посредан начин искоришћавају човекове слабости које се налазе у његовом карактеру.

Морална способност у борби

Сам појам морала је веома различит у зависности од природе проблема и, ако се правилно схвати, потребно је дати правилан смисао виђењу света. При сагледавању морала увек крећемо од термина који је неизоставан, а то је „морална свест”. Кант је говорио да је морална свест, заједно са звезданим небом, једна од две ствари које га испуњавају дивљењем. Само дивљење рађа илузију, пре свега под утицајем хришћанског васпитања – формирања човека. У стању у којем се налази човек готово увек се преплићу, сукобљавају и мешају добро и зло. Ко може са сигурношћу да каже да је увек преовладало добро над злом, радост над тугом, срећа над несрећом? У овом случају једно је констативати чињеницу, а друго је објаснити је. По Норберту Бобиу теолошка оправдања не делују сувише уверљиво, а рационална објашњења често су сукобљена тако што се један критеријум прихвата, док се други одбацује. Међутим, у свету се увек, с времена на време, појави нека светла тачка у историји која одреагује тако што допринесе побољшању живота људи. У јеку изрицања смртних казни које су се примењивале у многим земљама, светла тачка је била укидање ропства и укидање мучења. Касније је укинута и сама смртна казна. Поред тога, велики допринос имају и мировни покрети, невладине организације које се боре за признавање и заштиту људских права. Сви ови напори који су усмерени према добром, на неки начин ограничавају зло. Све то се рађа из свести сваког човека, који је одувек покушавао да превазиђе оно кључно – свест о смрти човека.

Човек треба да учини све како би преобразио свет према својим потребама и учинио га мање непријатељским. Правила понашања стварају свет „културе” који је супротстављен свету „природе”. Према Хобсу постоје технике преживљавања које агресивне нагоне сузбијају казнама, а одређене тежње ка сарадњи и солидарности подстичу наградама. Правила су обично била императивног карактера, било да су позитивна или негативна, и усмеравана су ка жељеном понашању сваког човека. Десет заповести су вековима биле, и још увек су, морални закон хришћанског света. Али, то није једини пример. Треба се подсетити „Хамурабијевог законика”, као и закона „Дванаест таблица”. Током историје морал се схватао као скуп правила понашања. Вековима су се смењивали законици, било да су то обичајни закони, било да су их наметнули носиоци моћи, тј. законици који се састоје од наредаба и забрана. Дивљење према законодавцу који преузима обавезу да оснује једну нацију мора бити у стању да промени људску природу. Имамо примере Миноса, Ликурга, Солона, Платона, Монтескјеа и остале мислиоце до Русоа. Може се рећи да примарна улога закона није била да ослободи и прошири слободу већ да је умањи. Проблем морала првобитно је био разматран више са тачке гледишта друштва него појединаца. Правилима понашања приписивана је улога заштите групе, пре него улога заштите појединца. Улога поуке „не убиј” није била толико заштита члана групе, колико улога спречавања настанка једног од главних разлога за распадање групе. Најбољи доказ за то је чињеница да је ово правило важило само унутар групе, али се није односило на чланове других група.

До другачијег схватања самог морала долази најпре захваљујући Канту, када се морал више не посматра искључиво са гледишта друштва већ и са гледишта самог појединца. Самим тим, успоставља се један политички однос (политика је једно поглавље морала) и то такав где одређени слој појединаца влада и својим одлукама обавезује остале чланове групе, а с друге стране су они над којима се влада. У историји политичке мисли увек су преовладавали они који владају. Предмет политике увек је била владавина, добра или лоша, са циљем како освојити власт, колико моћи се додељују влади, како се доносе закони, како се обезбеђује поштовање закона, и што је најважније – како што дуже остати на власти. Тежња сваке политике је пронаћи циљ до сваке индивидуе, стећи њено поверење и придобити свакога за реализацију свога циља. Сваки појединац је мање-више пасиван субјекат. Човек је, као морално биће, обдарен својим личним духом, способан да схвати суштину морала и да у сваком случају конкретизује сваку моралну норму. Човек се не рађа са готовим моралом већ са способношћу да може да сазна и створи морал у конкретним ситуацијама и да се по њему понаша. Чим се нађе у некој моралној ситуацији он осећа шта треба да уради како би испунио моралну дужност. Након извршења ове дужности осећа смирење, радост и унутрашњу испуњеност која се манифестује унутрашњим миром, док у супротном осећа кајање, жаљење, неспокој и самопрезир као морално биће. „Морална способност представља просуђивање радње другог која се креће по површини људскога”.¹⁷

¹⁷ Кангрга М. *Етика и слобода*, Издавачко књижевно предузеће Загреб, Напред, 1966, 130.

Положај човека у савременој правној држави

Са аспекта организације и функционисања међународне заједнице и њених институција, човек као појединац постаје све важнији субјект утицаја, а људска права тежишни објект заштите у међународном друштву. Правна држава преставља једну крхку творевину. Управо овом чињеницом може се једино објаснити њен убрзан двовековни преображај, при чему није дошло до усавршавања идеје правне државе, већ до њеног заласка и краја правне идеје у етичком, правном и идејном смислу. Овај крај се назире, пре свега, у најразвијенијим земљама Запада, иако постоје државе које још нису достигле ни почетни ниво нормалне традиционалне правне државе засноване на владавини права. Савремена правна држава, захваљујући концепту неолиберализма и концентрацији моћи из једног извора довело је до тога да држава буквално покори своје властите грађане. Државе развијеног Запада прво су постале либералне, а тек након тога „демократске”. Оне су усвојиле либерални уставни поредак пре него што су усвојиле право гласа, као и пре настанка политичких странака. Дакле, прво је настала грађанска држава просвећеног апсолутизма, затим грађанска правна државе, а тек након тога демократска и социјална правна држава која све више поприма облик државе националне сигурности. Наводимо неке примере преображаја државе: либерална грађанска (старија и новија) са идејом слободе и једнакости; социјалистичка правна држава са идејом егалитаризма; културна правна држава са идејом преузимања социјалних задатака државе од друштва; правна држава социјалне сигурности заснована на идеји благостања; неолиберална правна држава са идејом проширивања идеје слободе на аскриптивне друштвене групе; наднационална правна држава и међународна правна држава заснована на идејама интерционализма и глобализма, светска правна држава заснована на развијању трансхуманог друштва у будућности.

Демократија се тихо напушта, ограничавају се грађанске слободе и права, сила постаје аргумент права, што доводи до колективног стања свеопште дехуманизације човечанства. И поред придавања оваквог значаја у заштити људских права, као и све веће демократизације држава у свету, савремену цивилизацију и даље карактеришу појаве масовног кршења људских права, често праћене окрутним злочинима против човечности. Иако је после хладног рата смањена опасност од међудржавних сукоба већих размера, у први план избијају ратови (верски – унутар државни и регионални) који такође изазивају огромне патње и страдање људи. Управо тај унутрашњи конфликт у једној држави, где сама власт масовно крши људска права представља најтежи изазов за организовану и правно засновану интервенцију међународне заједнице ради заштите људских права. У овим изузетним приликама међународна заједница позива владе чланица УН да помогну и интервенишу у спречавању људске патње, пружању помоћи при појави избеглица или ублажавању одређене унутрашње кризе у једној држави. Делотворност овакве хуманитарне интервенције остварује се искључиво употребом силе. Свака држава мора да гарантује за људска права и то не само на основу донесених закона већ и из саме природе државе која организује заједнички живот свих грађана у замену за сигурност и благостање који су им потребни у остваривању људских права. Одговорност државе у области људских права има своје конкретне облике и то као обавезу државе

да поштује људска права и да их не руши, како својим активностима, тако и законима. Држава мора појединцу обезбедити поштовање свих људских права, посебно приликом обраћања судовима, као и право на правично суђење и једнаки третман. У остварењу људских права држава мора предузимати активне мере ради исправљања повреда које су наступиле услед немарног односа државе и њених институција. Право на живот не подразумева да њени органи самовољно лишавају људе живота, јер држава мора да предузима низ мера како би свим људима омогућила да уживају у гарантованим људским правима и слободама. Приликом стварања услова за уживања људских права држава мора да створи и услове за културу људских права. То подразумева понашање сваког појединца које треба да буде толерантно према свима у друштву, ради остваривања пуне сарадње и слободе личности без презира и мржње према другим људима. Моралне вредности су и те како важне у самом настанку људских права. Оне су историјски обележене и без њиховог разумевања не можемо на правилан начин схватити сам појам људских права. Ове вредности подразумевају константност у протоку времена, што не значи да оне нису променљиве категорије и да, ако су важиле у једном времену сигурно ће важити и у другом. Веома је важно природно право које је дато сваком човеку и које је садржано у самој структури људског постојања. Без постављања одређених сублимата и остварења основних услова нема напретка у развоју личности сваког човека. Моралност извире из психичког доживљаја и схватања природе људског друштва. Наслеђеност моралних компонената показује се у току целовитог развоја личности. Највећа вредност код човека је морално добро који достиже сам врх уживања и задовољства учињеним у животу. То унутрашње задовољство је осећај који се тешко може објаснити и дефинисати, а представља највеће достигнуће које сваког човека одваја у развоју личности. За људе који су достигли овај ниво нема препрека ни потешкоћа са којима не могу да се изборе у најразличитијим ситуацијама које намеће живот. Срећа је веома важна приликом постављања и остваривања циљева људи који живе у заједници. Огроман значај ове теме повезан је са два највећа проблема нашег времена, а то су демократија и мир. Признавање и заштита људских права у основи су у доношењу демократског устава, који би једнако третирао све грађане, без обзира на расу, пол и верску припадност. Мир је најважнији услов за заштиту људских права у појединим државама, као и у међународном систему. Идеал вечног мира може се достићи једино прогресивном демократизацијом међународног система, а та демократизација се не може одвојити од постепене и ефективније заштите људских права изнад нивоа појединачних држава. Без признатих и ефективно заштићених људских права нема демократије, а без демократије нема минималних услова за мирно решавање сукоба који избијају између појединаца, група и држава. Увек је актуелан политички однос који представља комбинацију моћи и слободе. Што је већа моћ једног од ова два елемента, мања је слобода другог, и обрнуто. Борба за права имала је за противника прво верску, затим политичку и, на крају, економску моћ. На данашњем степену технолошког и индустријског развоја веома важну компоненту чине наука и знање. Она држава која има превласт у овим категоријама веома лако може да влада другим државама и људима. Са технолошким напретком постоји перманентна опасност која прети животу, слободи и безбедности свих људи. Са технолошким развојем појављују се не-

ка „нова” права, као нпр. „право на живот у не загађеној средини”, од којег су кренули и еколошки покрети који су својим настанком уздрмали политички живот унутар многих држава. Право на приватност даје могућност властима да региструју све податке који се тичу живота једне особе и да тим чином успоставе и надзиру све поступке. Високотехнолошки криминал најчешће се испољава кроз крађу идентитета, посебно по друштвеним мрежама, где је могућност злоупотребе највећа.

Преображај света који доживљавамо последњих година због кризе владајућих система ствара утисак да се налазимо пред светском катастрофом. Док год се код људи јавља идеал људских права можемо се надати бољем сутра и планирати и стварати бољу будућност. Сигурно је да она неће брзо доћи, али постоји нада и веровање да људи који управљају светом схвате значај владавине људских права и, уколико разум буде превладао, за све људе постојаће светла будућност, уколико се успостави добра воља међу свим људима. Тежња људског рода увек је усмерена ка бољем, мада у данашњем времену може да остане без правог одговора. Ако не постоји минимум вере у победу, битка ће бити унапред изгубљена. Само са вером у поштовање људских права и толеранције код сваког човека као припадника групе, заједнице или државе можемо у овој бици изаћи као победници и успоставити један савршени систем заштите свих људи, без обзира на расу, пол и националну припадност.

Закључна разматрања

Свака демократија захтева вишепартијски систем. Свако онај ко сматра да је једино његово мишљење истинито становиште не може бити демократа. „Боже, како то да смо ми увек у праву, а да други никада нису у праву”.¹⁸ Демократија се увек јавља у једном корелационом односу према правној држави. Уколико је више слободе и људских права у држави она добија епитет правна, јер уважава основне постулате демократије и слободарских традиција народа који се у свакој заједници изузетно много цени и уважава. „Демократија је свакако једно добро вредно хвале, али правна држава је као насушни хлеб, као вода за пиће и као ваздух за дисање, а најбоље у демократији је управо то што је само она подобна да обезбеди правну државу.”¹⁹

Полазећи од теоријско-сазнајног плурализма потребно је разјаснити појам истине. Сматрамо да нико не поседује целовиту и неподељену истину. Заправо, сам плурализам требало би да доведе до пуне истине. Откривање истине се готово никада не дешава на неком издвојеном путу већ она изискује одређен кооперативан приступ у сарадњи са више издвојених мишљења која нас, у сучељавању и постављању заснованог чињеничног става, доводе у сазнајну компоненту истине. Овде се посебно издваја истина која би требало да буде носилац развоја државне власти. Енглески лорд Ектон је изрекао мисао: „Власт квари, али апсолутна власт ква-

¹⁸ Наведено према: Ch. Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, 309.

¹⁹ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампа-рија, 1998, 331.

ри апсолутно”.²⁰ Кроз сам процес формирања идеје власти може се доћи до идеје права која не може бити ништа друго него правда. Знамо да је праведно уједно и истинито, добро, лепо и да представља вредност која се не може извести ни из какве друге вредности, јер „право је она стварност чији је смисао да служи правној вредности, идеји права.”²¹ Човек може пасти у искушење да у правди види само један појавни облик – морално добро. Правда у ствари то и јесте, уколико се посматра као људска особина, тј. врлина. У субјективном смислу она се дефинише као духовна настројеност која је усмерена на објективну правду, као рецимо истинитост на истину. Овде је само реч о тој објективној правди. Она као објекат свог вредновања узима сасвим други предмет, а не онај на који је усмерен морални вредносни суд: морално добар је увек само неки човек, нека људска воља или неки човеков карактер. Праведан у смислу објективне правде може бити само неки однос међу људима. Сам идеал морално доброга представља се у идеалном човеку, док се идеал правде представља у идеалном друштвеном поретку. Правду можемо дефинисати и са неког другог гледишта, са једне стране праведним се могу назвати примена неког закона или покоривање том закону и она се онда назива законитом. У сваком случају, овде није реч о оној праведности која се мери по позитивном праву, него о оној по којој се мери позитивно право. Правда може да се схвати и да представља одређену једнакост. Може се везивати за добра или за људе: праведна је награда она која одговара вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога. Са друге стране, по својој мерили она може бити апсолутна или релативна једнакост: награда равна раду, али кажњавање неколицине сразмерно њиховој кривици.

Аристотелово учење разликује две врсте правде. То су комутативна правда, где постоји једнакост вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога, сразмерна правда – једнакост у поступању са различитим лицима, нпр. опорезивање сразмерно својој имућности и дистрибутивна правда – награђивање и кажњавање према заслуги и кривици.²² Комутативна правда захтева најмање два лица, а дистрибутивна најмање три лица и важи у односу надређености и подређености. Њихове заједничке вредности појављују се у правди и правичности, јер се ови термини могу дефинисати на један од следећих начина „правда и правичност нису различите вредности, него различити путеви да се дође до јединствене правне вредности”.²³ До реализације правде је веома дуг и трновит пут који захтева много упорности и одрицања, како би се човек изборио са свим неприликама које се налазе на том путу, јер „правда је много више од прости врлине, јер се, да би била ефикасна и оперативна, мора материјализовати кроз законодавство, кроз институције. То је крајњи циљ коме мора да тежи демократско друштво и не може да се сведе на квалитет или начин битисања појединаца.”²⁴ Да би успео да се избори са својим унутрашњим бићем и да психички буде што боље припремљен, сваки човек

²⁰ Флајнер Томас, *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996, 63.

²¹ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 44.

²² Наведено према: Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 46-47.

²³ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 48.

²⁴ Kamps. Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 23.

мора да буде веома јак како би савладао све недаће које стоје на том путу у току реализације правде. Посебно је проблематично што се правда мора оперативнo материјализовати кроз институције система, тј. кроз законодавство. На правди засновано друштво могуће је само када се прокламована политичка грађанска права избора, контроле власти, опозиције, слободног удруживања, преобразе у право на непосредно одлучивање, или да нам укаже да је свака „борба за правду као једнакост уствари није борба за праведну расподелу у оквирима постојећег начина производње, већ за такав облик производње који искључује могућност себичног присвајања друштвеног богатства”.²⁵ Један од неопходних услова постизања правде јесте слобода за сва жива бића, јер без слободе нема основних услова развијања било каквог људског удруживања у један организован систем какав је држава. Људи су између себе тако повезани да могу да одговоре свим изазовима ради борбе за опстанак. Сви људи су повезани у један јединствени систем који се зове држава. „Човек не може познавати слободу, а да је не поседује: он мора бити слободан, да би био слободан. Слобода није једноставно положај (стање) што га он има, него делатност које он прихвата као самосвестан субјект.”²⁶ Постављамо питање да ли слобода мора бити неограничена или у њој мора постојати неко ограничење које сваки систем собом носи? Сматрамо да уколико слобода човека не угрожава друге људе она мора бити апсолутна и неограничена, али ако угрожава права осталих људи мора се ограничити и ставити у један одређени однос који ће заштитити, пре свега, људска права осталих људи у држави, јер „слобода човечанства састоји се у томе да се не повинује никаквом другом закону доли оном којем сам ум даје своју сагласност.”²⁷ Зато је реч толеранција веома значајна, јер је у одређеном односу између слободе, истине и једнакости свих људи. Толеранција се јавља као „нужно зло што се намеће друштву које не може да угњетава оне који друкчије мисле”²⁸. Она изискује способност комуникације и тиме, пре свега, врлину да се други саслуша, да се другоме може прићи и да се може схватити озбиљно. Поседује високу меру духовне слободе и способности да се за себе образује поуздано мишљење. Нетолерантни људи се најчешће плаше мишљења других. Они нису у стању да савладају своју комплексност, јер нису отворени за плурализам у друштву. Не желе да своје ставове и мишљења ревидирају, јер имају одређене предрасуде о ставовима других људи. Награда за толеранцију је истинска слобода и независност.

Кроз разне токове историје налазимо различите термине и појмове како држава може да злоставља и злоупотребљава права својих грађана, а да им при том ускраћује елементарне слободе које вређају сваког припадника те заједнице. У основним хипотезама показаћемо како је правна држава прошла кроз два века настанка и развоја, као и припрема за њено тихо укидање у корист националне сигурности, која представља правну организацију али није правна држава. Три су главне поставке: прво, само постојање правне државе је епизодног карактера (то је исто

²⁵ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 204.

²⁶ Marcuse Herbert, *Ум и револуција*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1966, 57.

²⁷ Ласк Emil, *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005, 34.

²⁸ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампа-рија, 1998, 335.

као и трајање атинске демократије); друго, сам развој правне државе, почевши од краја XIX века, пењао се од либералне државе старијег грађанског друштва до социјалне државе благостања (овај период сматра се врхунцем правне државе, што би могли да кажемо и за владавину права) и, треће, након овог периода, како правна држава тако и владавина права, почели су да се урушавају, изопачавају или пак скривено одбацују стварањем тзв. „законског не-права”. Постоји и други израз који је у употреби и то: „залазак правне државе” који је већ од седамдесетих година почео да прави разлику између развијених и неразвијених држава, како у погледу поштовања правне државе, тако и поштовања владавине права. Са друге стране, ова скривеност се испољава кроз формалноправно ограничавање грађанских слобода и права, што је супротно изворном смислу дефинисања појма правна држава и владавина права. У даљем развоју ствара се, крајње динамички и убрзано, правна држава националне сигурности, што је већ учињено у неким најразвијенијим земљама. У оваквом односу снага у свету сам појам слободе и људских права доживео је одређене промене, па се изопачује, проширује и расплињава што резултира неком врстом замене за ограничавање традиционалних и грађанских вредности слобода и права свих људи које живе у правној држави.

Литература

- [1] Аристотел., *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970.
- [2] Бери. Н., *Увод у модерну политичку теорију*, Београд, 2007.
- [3] Бургентал. Т., *Међународна људска права у сажетом облику*, Београд, COLPI – Институт за уставну и законодавну политику Београдски центар за људска права, 1997.
- [4] Бобио. Н., *Доба права*, Дванаест есеја о људским правима, Службени гласник, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica christiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Димитријевић. В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права – уџбеник*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [7] Deborah. R. L., *Ethics in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000.
- [8] Игњатијевић. М., *Људска права као политика и идолопоклонство*, Београд, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007.
- [10] Ласк. Е., *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005.
- [11] Канторовић. Х., *Борба за правну науку*, Београд, 2006.
- [12] Колер. П., *Право, морал и врлина*, Анали Правног факултета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2, 2005.
- [13] Келзен. Х., *Чиста теорија права*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2000.
- [14] Келзен. Х., *Општа теорија права и државе*, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951.
- [15] Мабот. Д. Ј., *Увод у етику*, Нолит, Београд, 1981.
- [16] Марковић. М., *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994.
- [17] Обрадовић. К., *Почетница за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [18] Павићевић. В., *Основи етике*, БИГЗ, Београд, 1974.
- [19] Павићевић. В., *Однос врједности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура, Београд, 1958.

- [20] Раз. Џ., *Етика у јавном домену*, ЦИД, Подгорица, 2005.
- [21] Radbruch. G., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973.
- [22] Рудић. М., *Људска права „ приручник за наставнике*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.
- [23] Сартори. Ђ., *Демократија шта је то?*, Подгорица, 2001.
- [24] Сингер. П., *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2004.
- [25] Сингер. П., *Практична етика*, СИГНАТУРЕ, Београд, 2000.
- [26] Трајковић. М., *Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, 2007.
- [27] Трајковић. М., *Моралност правног система као основа савремене правне државе*, Правни живот, бр. 12, Београд, 2007.
- [28] Трајковић. М. *„Морал у беспућу политике*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, Нови Сад, 2010.
- [29] Фулер. Л., *Моралност права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001.
- [30] Флајнер. Т., *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996.
- [31] Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986.
- [32] Зборник радова – остваривање економских и социјалних права, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
- [33] Hardie. W. F. R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler. M., *Положај човјека у козмосу*, Човјек и повијест, Веселин Маслеша – Светлост, Сарајево, 1987.
- [35] Димитријевић Војин, *Неизвесност људских права на путу од самовлашћа ка демократији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1993.
- [36] Врачар Стеван, *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1995.
- [37] Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998.
- [38] Кожев Александар, *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012.

Попис остале истраживачке грађе

- [1] Аристотел., *Метафизика*, Култура, Београд, 1971.
- [2] Баковљев. М., *Основи педагогије*, Сомбор, Учитељски факултет, 1998.
- [3] Бабић. Ј., *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005.
- [4] Будон. Р., *Иморализам*, ЦИД, Подгорица, 2007.
- [5] Бранковић. Д., Илић, М. *Основи педагогије*, друго, допунско издање, Бања Лука, Comesgrafika, 2003.
- [6] Buergenthal., *The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal Law of Member States*, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94, 1965.
- [7] Weale. A., *„Toleration, individual differences, and respect for persons”*, u Dzon Horton i Sjuzan Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), *Aspects of Toleration”*, izdanje Methuen, London, 1985.
- [8] Drzemczewski. A., *The European Human Right Convention in Domestic Law: A Comparative Study* 226, 1983.

- [9] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc.H(171) 11, на 3-18 (1971); Robertson; Merrills, *supra*, на 315.
- [10] Jodl. F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [11] Кант. Е., *Критика чистог ума*, издање БИГЗ, Београд, 1932.
- [12] Кант. Е., *Критика практичног ума*, I издање Напријед, Загреб, II издање БИГЗ, Београд, 1974.
- [13] Кант. Е., *Метафизика чудоређа*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.
- [14] Круљ., Качапор., Кулић., *Педагогија*, Београд, Свет књиге, 2001.
- [15] Либерт. А., *Идеја моралног*, Досије, Београд, 2006.
- [16] Грандић. Р., *Основи педагогије*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2001.
- [17] Грандић. Р., *Увод у педагогију*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2004.
- [18] Пресуда од 27. марта 1962. године, случај Дебекер 5.УВ.321, 1962.
- [19] Пресуда од 23. јула 1968. године, случај који се односи на одређене аспекте закона и употребе језика у школству у Белгији, 5.УВ.833, 1968.
- [20] Пресуда од 18. новембра 1970. године, питање поступка, случајеви De Wilde, Ooms I Versyp, 12Publ. Eur. Court H. R. 6, 1971.
- [21] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precedent Value of the European Court's Decisions Law”, случај Macdonald на 25, 36-37.
- [22] Томсон. Д., Ф. *Политичка етика и јавна служба*, Службени гласник, Београд, 2007.
- [23] Трнавац. Н., Ђорђевић. Ј., *Педагогија*, Београд, Научна књига, 1992.
- [24] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [25] Шимлеша. П., Поткоњак. Н., *Педагошка енциклопедија*, редакција, том 1 и 2, Београд ZZUINS, 1989.
- [26] Шопенхауер. А., *Два основна проблема етике*, Светови, Нови Сад, 2003.